

Homenatge a Enric Cortès i Minguella (Guimerà, Urgell, 1939)

Enric Cortès i Minguella és caputxí i biblista català. Després de formar-se en teologia a Friburg i doctorar-se a Roma l'any 1972 amb una tesi sobre discursos de comiat en la literatura jueva, va ser professor i cap del departament de Bíblia a la Facultat de Teologia de Catalunya, d'on ara és professor emèrit. Ha traduït llibres bíblics i altres obres de la literatura hebrea antiga i ha publicat diversos estudis exegetics al voltant de la literatura intertestamentària i el judaisme medieval. També ha impartit classes a l'Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona. Va ser membre fundador de l'Associació d'Estudiosos del Judaisme Català i secretari de l'Associació Bíblica de Catalunya des de la seva fundació (1973). Entre les seves investigacions al voltant del judaisme català, destaquen els estudis sobre els manuscrits hebreus conservats a l'Arxiu Diocesà de Girona.

Tribute to Enric Cortès i Minguella (Guimerà, Urgell, 1939)

Enric Cortès i Minguella is a Catalan Capuchin friar and biblical scholar. After studying theology in Fribourg and earning a doctorate in Rome in 1972 with a thesis on farewell speeches in Jewish literature, he became a professor (now emeritus) and head of the Bible Department of the Faculty of Theology of Catalonia. He has translated biblical texts and other works of ancient Hebrew literature and published various exegetical studies on intertestamental literature and medieval Judaism. He has also taught at the Barcelona Higher Institute of Religious Studies (ISCREB). He was a founding member of the Association of Scholars of Catalan Judaism and has been secretary of the Biblical Association of Catalonia since it was established in 1973. His research on Catalan Judaism includes studies of Hebrew manuscripts that are kept in the Girona Diocesan Archive.

Enric Cortès i Minguella, un savi, un mestre

Joan FERRER

Universitat de Girona
Societat Catalana d'Estudis Hebraics
ORCID: 0000-0001-5625-4673

Enric Cortès i Minguella (Guimerà, Urgell, 1939) ingressà de ben jove en la congregació dels frares caputxins. Allí seguí les lliçons de Sagrada Escriptura del gran biblista caputxí Frederic Raurell (1930-2023). Cal notar que els caputxins catalans històricament s'han caracteritzat pel seu amor per la llengua i la cultura catalanes. Enric Cortès des de molt jove mostrà que era molt dotat per a l'estudi, de manera que, acabada la formació inicial al teologat dels caputxins a Sarrià, passà el curs 1962-1963 a Friburg de Suïssa. A la Facultat de Teologia dels dominics estudià hebreu bíblic amb Dominique Barthélemy (1921-2002). El febrer de 1964 començà al Pontifici Institut Bíblic els cursos de llicència i doctorat, on seguí el mestratge de Kurt Hruby (1921-1992), Ernst Vogt (1930-2017) i Roger Le Déaut (1923-2000) (professor de literatura rabínica, que fou el director de la seva tesi doctoral). El 1968 es desplaçà a Jerusalem. En aquell moment històric tan singular, Enric Cortès, un noi de vint-i-nou anys —la Guerra dels Sis Dies havia estat l'any 1967 i el maig del 1968 hi va haver les revoltes dels estudiants de París—, passà una temporada en un quibuts, on aprengué molt bé la llengua hebrea moderna; seguí alguns cursos a l'*Studium Biblicum Franciscanum* sota el mestratge d'Emmanuele Testa (1923-2011), Bellarmino Bagatti (1905-1990) i Stanislao Loffreda (1932) i completà els estudis a la Universitat Hebrea de Jerusalem. En aquest context feu amistat amb els catalans que en aquell moment estudiaven a Jerusalem: Eduard Feliu (1938-2009), Jaume Riera (1941-2018) i Teresa Martínez (1929-2016). Tots han tingut un paper decisiu en la història dels estudis hebraics a Catalunya. Tornat de Jerusalem va esdevenir professor de llengua hebrea i

d'exegesi bíblica a la Facultat de Teologia de Barcelona (Secció Sant Pacià), que després es convertí en la Facultat de Teologia de Catalunya, dins l'Ateneu Universitari Sant Pacià. Enric Cortès hi ha estat professor fins a la seva jubilació acadèmica.

La tesi doctoral d'Enric Cortès va ser publicada amb el títol de *Los discursos de adiós de Gn 49 a Jn 13-17. Pistas para la historia de un género literario en la antigua literatura judía* (1976) i és una obra mestra, que considero insuperable, en el camp dels estudis targúmics —les antigues traduccions interpretades de la Bíblia hebrea en llengua aramea—, la literatura rabínica i l'exegesi del Nou Testament. Cal recordar que gràcies a la descoberta i publicació del Targum Neòfiti feta pel professor Alejandro Díez Macho (1916-1984) (*Neophyti, 1. Targum Palestinense Ms. de la Biblioteca Vaticana. Tomo I: Génesis* [1968]; *Éxodo* [1970]; *Levítico* [1971]; *Números* [1974]; *Deuteronomio* [1978]; *Apéndices* [1979]) els estudis targúmics van experimentar una puixança extraordinària en aquells anys. L'altra gran aportació d'Enric Cortès als estudis jueus ha estat la traducció comentada del midraix Sifré Deuteronomi (publicada en castellà en dos volums: *Sifre Deuteronomio. Comentario tannaítico al libro del Deuteronomio, vol. I: Pisqa 1-160* [1989] i *Sifre Deuteronomio. Comentario tannaítico al libro del Deuteronomio, vol. II: Pisqa 161-357* [1997]) feta en col·laboració amb la doctora Teresa Martínez Sáiz, una erudita que posseïa uns coneixements increïbles tant en llengua hebrea com aramea i que havia estat professora titular d'hebreu a la Universitat de Barcelona. Teresa Martínez era deixeble del professor Alejandro Díez Macho i havia publicat en la *Biblia polyglotta matritensia* l'edició i traducció del Targum de Pseudo-Yonatan i diverses traduccions de literatura hebrea moderna.

Enric Cortès va col·laborar en la *Bíblia* de la Fundació Bíblica Catalana, estampada en un sol volum, traduïda dels textos originals per un equip de traductors (Barcelona, Fundació Bíblica Catalana, Institut Cambó i Editorial Alpha, 1968). Aquí feu la traducció catalana dels llibres dels profetes Abdies i Malaquies. En la Bíblia Catalana Interconfessional (*La Bíblia. BCI. Bíblia catalana. Traducció interconfessional* traduïda de les llengües originals per un equip de traductors de l'Associació Bíblica de Catalunya, Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya, Editorial Claret i Societats Bíbliques Unides, 1993) hi oferí una bella versió al català del llibre de Daniel. Són molt importants també els estudis d'Enric Cortès sobre els manuscrits hebreus medievals de Girona.

Vull remarcar la tasca d'Enric Cortès com a professor i la seva generositat sense límits. Ell va tenir l'encert d'ensenyar-nos l'hebreu com a llengua viva:

això ens va permetre poder accedir amb molta facilitat al text hebreu de la Bíblia (i, també, als altres estadis històrics de la llengua hebrea, fins a arribar a poder llegir textos en hebreu modern). Al petit grup d'alumnes que ens vam sentir captivats per la màgia de la llengua hebrea gràcies a l'ensenyament del professor Enric Cortès, ens oferí gratuïtament, any rere any, durant tots els estudis de teologia, classes lliures de llengua hebrea —que després van ampliar-se a l'aramèu bíblic i targúmic, i al siríac. Gràcies al seu mestratge generós, jo vaig poder passar a fer directament la tesi doctoral en filologia hebrea i aramea a la Universitat de Barcelona (sense haver de passar pels estudis previs de llicenciatura), sota la direcció de l'altre gran mestre meu, el doctor Josep Ribera (1935-2007), de bona memòria.

Moltes gràcies, estimat Enric, per tot el que ens has donat!

הָאִירָה פָּנֶיךָ עַל־עַבְדְּךָ הוֹשִׁיעֲנִי בְּחַסְדְּךָ

«Fes veure al teu servent la claror de la teva mirada, salva'm per l'amor que em tens.»

(Salm 31,17)

Bibliografia d'Enric Cortès i Minguela

1. Articles

- «El secamiento de la higuera a la luz de los profetas del Antiguo Testamento y de sus targumim (Mc 11,12-14.20-21)». *Estudios Franciscanos*, 70 (1969), p. 331-344.
- «El 'Testamento de Benjamin' a la luz de la literatura targumica. Comentario al libro de J. Becker sobre los 'Testamentos de los doce Patriarcas'». *Estudios Franciscanos*, 76 (1975), p. 159-176.
- «La paraula ahir i avui». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 1 (1976), p. 17-18.
- «Països Catalans: crònica de la XIV Jornada de Biblistes Catalans». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 1 (1976), p. 6-7.
- «La paraula ahir i avui». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 2 (1976), p. 15-16.
- «La paraula ahir i avui». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 3 (1976), p. 21-22.
- «Països Catalans: XV Jornada de Biblistes Catalans». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 4 (1977), p. 4.
- «Pòrtic: crònica de les XVI Jornades de Biblistes». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 7 (1977), p. 1.
- «El Corpus Midrashicum i el Corpus Ignatianum». *Revista Catalana de Teologia*, 3, 1 (1978), p. 214-216.
- «Una interpretació jueva de Ct 5,2 a Ap 3,19b-20». *Revista Catalana de Teologia*, 4, 2 (1979), p. 239-258.
- «Pòrtic». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 10 (1979), p. 3-4.
- «XVIII Jornades de Biblistes de Catalunya: editorial». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 13-14 (1980), p. 1.
- «Una interpretació jueva de Ct 5,2 A. Ap 3, 19b-20». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 13-14, (1980), p. 29.
- «El divorci en el NT». *Quaderns d'Orientació Familiar*, 67 (1977), p. 19-36.

- «Litúrgia sinagoga i exegesi. Lliçó inaugural del curs 1980-1981», publicat a l'Institut de Teologia de Barcelona en un fascicle de 7 p.
- «Temes i expressions literàries de la 1Pe a la llum de la literatura intertestamentària». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 17 (1981), p. 30-40.
- «El comentari d'Is 66 en un dels fragments de mss. (Ms G) descoberts recentment a l'Arxiu Diocesà de Girona». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*. Suplement 1 (1981), p. 9-14.
- «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona». *Revista Catalana de Teologia*, 7, 1-2 (1982), p. 1-56.
- «Una làpida epigràfica jueva descoberta a Bordils». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 24 (1983), p. 14.
- «Una poesia cabalística desconeguda i uns fragments de Ibn Guiat procedents de l'Arxiu Diocesà de Girona». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2 (1983), p. 7-21.
- «Un curiós fragment hebreu de l'Arxiu Històric "Fidel Fita" d'Arenys de Mar». *Estudios Franciscanos*, 84 (1983), p. 215-217.
- «A propòsit d'un manuscrit fragmentari hebraico-arameu de l'Arxiu Diocesà de Vic». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 25-26 (1984), p. 10-15.
- «Una làpida epigràfica jueva descoberta a Bordils». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 24 (1983), p. 14-18.
- «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona. II». *Revista Catalana de Teologia*, 9, 1 (1984), p. 83-99.
- «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona. III». *Revista Catalana de Teologia*, 10 (1985) p. 31-51.
- «A propòsit de dos manuscrits fragmentaris hebreus apareguts de nou». *Estudios Franciscanos*, 87 (1986), p. 1025-1030.
- «Aspectes del sentit literal de la Torà en Sifre Dt». *Suplement del Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* (1989), p. 27-35.
- «L'amor a l'estudi en la literatura rabínica antiga», a la miscel·lània dedicada a I. Gomà, *In medio Ecclesiae: Revista Catalana de Teologia*, 14 (1989), p. 75-85.
- «Text i estructura de Sifre Dt 32,23-25». *Suplement del Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 6 (1993), p. 56-62.
- «Els fonaments culturals del judaisme medieval (Bíblia, Talmud, Midraix)». *Estudios Franciscanos*, 94 (1993), p. 459-466.
- «Els fonaments del judaisme postbíblic». *Qüestions de Vida Cristiana*, 193 (1999), p. 56-67.
- «Els Hassidim del s. XIII i Francesc d'Assís. Introducció». *Catalunya Franciscana*, XXXVII/188 (2001), p. 54-56.

- «Els Hassidim del s. XIII i Francesc d'Assís. La humilitat». *Catalunya Franciscana*, XXXVII/190-191 (2001), p. 146-148.
- «Nota bibliogràfica. A l'encalç dels rebutjats i profans. A propòsit de l'obra de Jordi Cervera sobre la Carta als Hebreus». *Revista Catalana de Teologia*, 26, 1 (2001), p. 187-193.
- «El poble jueu i les seves Sagrades Escripures en la Bíblia cristiana». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 76 (2002), p. 46-49.
- «Diàleg interreligiós: judaisme». *Ars Brevis: Anuari de la Càtedra Ramon Llull Blanquerna*, 9 (2003), p. 58-74.
- «El poble i la transmissió de la revelació en la literatura rabínica». *Estudios Franciscanos*, 104 (2003), p. 193-211.
- «Un filó de pacifisme en les pàgines sacerdotals de l'Antic Testament». *Qüestions de Vida Cristiana*, 213 (2004), p. 47-65.
- «L'home imatge de Déu en els tannaïtes». *Scripta Biblica*, vol. 7: *Imatge de Déu* (2006), p. 111-126.
- «Notes bibliogràfiques sobre el Jesús de la història: a propòsit de l'obra de Lluís Busquets sobre Jesús». *Revista Catalana de Teologia*, 32, 2 (2007), p. 421-433.
- «Fe i raó en el judaisme». *Revista Catalana de Teologia*, 33, 2 (2008), p. 537-564.
- «Fe i raó en el judaisme ortodox». *Qüestions Teològiques* [Facultat de Teologia de Catalunya], 1 (2008), p. 71-82.
- «Resposta a R. Penna». *Revista Catalana de Teologia*, 34, 2 (2009), p. 413-415.
- «La influència del moviment gnòstic en la història cultural europea». *Revista Catalana de Teologia*, 37, 1 (2012), p. 153-178.
- «Els "principats i potestats" i els "elements del món" en Pau». *Scripta Biblica*, vol. 12: *Pau, fundador del cristianisme?* (2012), p. 69-82.
- «El valor de la càbala». *Caràcters* [Picassent], 63 (2013), p. 39.
- «The Passover Meals and Greek Symposia». *Revista Catalana de Teologia*, 40, 1 (2015), p. 101-117.
- «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona. IV». *Estudios Franciscanos*, 118, 462 (2017), p. 109-142.
- «Rellevància de la literatura no canònica jueva en els segles I-IV dC». *Scripta Biblica*, vol. 16: *Església i comunitats jueves i cristianes en el món bíblic i postbíblic* (2017), p. 251-272.
- «Del sacerdocí gratuït a la violència del "zel per YHWH": de la Torà a la literatura intertestamentària: TestLev 5-7». *Revista Catalana de Teologia*, 45, 1 (2020), p. 9-39.

- «Nous fragments hebreus i arameus de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Girona: Lot V». *Estudios Franciscanos*, 123/472 (2022), p. 111-242.
- «Sobre el llenguatge legal de la “ketubah” (contracte matrimonial jueu)». *Revista de Llengua i Dret*, 80 (2023), p. 234-246.
- «Encara sobre el bifoli en pergamí (Fragment M) de l'Arxiu Diocesà de Girona». *Estudios Franciscanos*, 124 (2023), p. 191-200.

2. Llibres i monografies

- Los discursos de adiós de Gn 49 a Jn 13-17: Pistas para la historia de un género literario en la antigua literatura judía*. Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona: Herder, 1976. (Collectània Sant Pacià; 23). També a Institución San Jerónimo, València (1976). 548 p.
- Litúrgia sinagoga i exegesi: Lliçó inaugural del curs 1980-1981*. Barcelona: Institut de Teologia de Barcelona, 1981.
- CORTÈS, ENRIC; TUÑÍ, JOSEP-O.; RAURELL, FREDERIC. *La Biblia día a día: Comentario exegético a las lecturas de la 'Liturgia de las Horas'*. Madrid: Cristiandad, 1981.
- CORTÈS, ENRIC; MARTÍNEZ, TERESA. *Sifre Deuteronomio: Comentario tannaítico al libro del Deuteronomio. Vol. I: Pisqa 1-160*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya: Herder, 1989.
- CORTÈS, ENRIC; MARTÍNEZ, TERESA. *Sifre Deuteronomio: Comentario tannaítico al libro del Deuteronomio: Vol II: Pisqa 167-357. Traducción del hebreo con introducción y notas*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1997.
- El judaisme postbíblic en el procés de la salvació*. Barcelona: Claret, 2006. (Quaders; 23. Espai Obert)
- Una comunitat jueva a la recerca de la causa del mal moral: Lliçó inaugural curs acadèmic 2010-2011*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2010.
- Els testaments dels dotze patriarques*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2015.

3. Capítols de llibre i d'obres col·lectives

- «La salvació en el Primer Testament». En: MORLANS, XAVIER (ed.). *Salvació i religions*. Barcelona: Ateneu Universitari Sant Pacià: Facultat de Teologia de Catalunya, 2024.

- «El Parenostre: Mateu 6, 9B-13». En: CAMPS I GASET, Montserrat (coord.). *Preghàries cristianes antigues*. Barcelona: Ateneu Universitari Sant Pacià, 2021, p. 23-34.
- «The Extractions de Talmud from the Tractate Sanhedrin 96a-97a». En: FIDORA, A.; HASSELHOFF, G. K. (ed.). *The Talmud in Dispute During High Middle Ages*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2019, p. 149-170.
- «La Tora escrita i la Tora oral en el segle I dC». En: ACEITUNO DONOSO, Marcos; MARÍN I TORNÉ, Joan Ramon (coord.). *Salvació i salvacions en els escrits bíblics i postbíblics*. Barcelona: Associació Bíblica Catalana, 2018.
- «Aspectos de la revelación en 1Henoc, Jubileos y algunos textos de Qumrán». En: AGUA PÉREZ, Agustín del (coord.). *Revelación, tradición y escritura: A los cincuenta años de la «Dei Verbum»*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 2017, p. 165-182.
- «El relat de Nm 21,6-9 en la tradició targúmica». En: *Relectures de l'escriptura a la llum del Concili Vaticà II*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, p. 75-99.
- «El nom es revela i s'amaga. Judeocristianisme». En: MORLANS, Xavier (ed.). *A la recerca de la llum: Revelació i religions*. Barcelona: Ateneu Universitari Sant Pacià: Facultat de Teologia de Catalunya, 2015, p. 91-112.
- CORTÈS, Enric; PUIG, Armand; TUÑÍ, Oriol. «La significació de la Constitució conciliar "Dei Verbum", cinquanta anys després». En: *Relectures de l'escriptura a la llum del Concili Vaticà II*. Vol. 1: *La vinya*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, p. 11-44.
- «Sentits i sentit del Midraix en la literatura jueva. Primera part: Antic Testament». En: TERRADO, Francisco Javier; SABATÉ I CURULL, Flocel (coord.). *Les veus del sagrat*. Barcelona: Pagès, 2014, p. 229-242.
- «L'Esperit Sant en la Bíblia». Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 75-94.
- «Els "principats i potestats" i els "elements del món" en Pau». En: PUIG I TÀRRECH, Armand. *Pau, fundador del cristianisme?* Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Abadia de Montserrat, 2012, p. 69-82.
- «Crítica textual del primer testament (Ez 1)». En: PUIG I TÀRRECH, Armand; BORRELL VIADER, Agustí. *Claus de lectura de la Bíblia*. Vol. 1. Barcelona: Cruïlla: Fundació Joan Maragall, 2010, p. 41-66.
- «Pròleg». En: BOSCH, A. *Judaisme alexandri i filosofia*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 2010, p. 9-15.

- «Influencia judía y judeocristiana en el mito gnóstico de la creación». En: TRAGAN, Pius-Ramon (ed.). *Los evangelios apócrifos: Origen, carácter, valor. Actas de las V Jornadas Universitarias de Cultura Humanista en Montserrat, 23-24 de marzo de 2007*. Estella: Verbo Divino, 2008, p. 135-151.
- «Dos valors ètics del mestre i amic. A propòsit del seu llibre *Com entendre la Bíblia*». En: *Jordi Llimona, rebel i fidel*. Barcelona: Mediterrània, 2007, p. 423-434.
- «La mística dels Hassidim d'Alemanya - Nord de França (ss. XII-XIII)». En: DURAN, J. (coord.). *La mística com a lloc de trobada: Jornades d'Estudis Franciscans*. Barcelona: Família Franciscana de Catalunya - Facultat de Teologia de Catalunya, 2003, p. 53-73.
- «The woman in Midrash Esther Rabba». En: KESLER, R.; VANDERMEERSCH, P. *God Biblical Stories and Psychoanalytical Understanding*. Frankfurt del Main: Peter Lang, 2001, p. 131-140.
- «An Introduction to the Jewish Apocalyptic Literature, en el llibret del curs d'Erasmus». En: *Les Apocalipsis ara, aleshores i en el futur*. Marburg, 31 de gener a 11 de febrer de 2000. Marburg: Philipps Universitat Marburg. [Llibret del curs d'Erasmus *Psychoanalysis and Interpretation of Religious Texts*]
- «Apocalyptic themes in ancient Jewish literature. On the vocabulary of the apocalyptic visions». En: *Les Apocalipsis ara, aleshores i en el futur*. Marburg, 31 de gener a 11 de febrer de 2000. Marburg: Philipps Universitat Marburg. [Llibret del curs d'Erasmus *Psychoanalysis and Interpretation of Religious Texts*]
- «L'elecció d'Israel a Sifre Dt 32,9 (312)». En: *La Paraula al servei dels homes: XXV Jornades de Biblistes Catalans (1963-1985)*. Barcelona: Claret: Associació Bíblica de Catalunya, 1989, p. 65-73.
- Introduccions, traduccions i notes als profetes Abdies i Malaquies. En: *Bíblia de la Fundació Bíblica de Catalunya*. Barcelona: Alpha, 1968. Íd., Notes als sinòptics.

4. Recensions

- Exégesis bíblica y judaismo*. Recensió del Congrés d'Estrasburg de l'Associació de Catòlics Francesos per a l'Estudi de la Bíblia. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 73 (1972) p. 331-344.
- Altres recensions de literatura intertestamentària: *Estudios Franciscanos*, 73 (1972), 123-124, 124-125, 125-126, 148-149, 149-150. I a la mateixa revista, 75 (1974), p. 447-449.

- J. JEREMIAS. *Epístolas a Timoteo y a Tito*. Madrid: Fax, 1971. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 77 (1976) p. 123-124.
- A. PAOLI. *La perspectiva política de San Lucas*. Buenos Aires: Siglo XXI, 1973. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 78 (1977), p. 159-161.
- S. de LESTAPIS. *L'énigme des pastorales de S. Paul*. París: J. Gabalda et Cie. Éditeurs, 1976. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 78 (1977), p. 323-325.
- I. GREGO. *La reazione ai giudeo-cristiani nel IV secolo negli scritti patristici e nei canoni conciliari*. Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1973. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 78 (1977), p. 157-158.
- J. SIDERA I PLANA. *Evangelis i Fets dels Apòstols*. Barcelona: Claret. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 81 (1980), p. 216-218.
- J. LLIMONA. *Com entendre la Bíblia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 80 (1979), p. 294-296.
- G. G. PORTON. *The Traditions of Rabbi Ishmael*. Part I: *The Non-Exegetical Materials*. Leiden: Brill, 1977. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 4 (1979), p. 234-235.
- G. G. PORTON. *The Traditions of Rabbi Ishmael*. Part II: *Exegetical Comments in Tannaitic Collections*. Leiden: Brill, 1978. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 4 (1979), p. 235-238.
- G. G. PORTON. *The Traditions of Rabbi Ishmael*. Part III: Leiden: Brill, 1979. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 5 (1980), p. 233-234.
- C. del VALLE. *Sefer Sahot de Abraham Ibn 'Ezra*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, 1977. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 5 (1980), p. 511-512.
- J. LLIMONA. *Jesús de Natzaret: Assaig d'aproximació als orígens*. Barcelona: Edicions 62, 1980. Publicat a *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 15 (1980), p. 41-48.
- H. W. HOLLANDER. *Joseph as an ethical model in 'The Testaments of the Twelve Patriarchs'*. Leiden: Brill, 1981. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 6 (1981), p. 221-222.
- M. PESCE. *Dio senza mediatori: Una tradizione teologica dal giudaismo al cristianismo*. Brescia: Paideia, 1979. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 6 (1981), p. 225-227.
- G. G. PORTON. *The Traditions of Rabbi Ishmael*. Part IV: *The materials as a whole*. Leiden: Brill, 1982. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 8 (1983), p. 246-248.
- A. PUIG TÀRRECH. *La parabole des dix vierges*. Roma: Biblical Institute, 1983. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 86 (1985), p. 384-387.

- M. PESCE. *Isaia, il diletto e la Chiesa*. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 9 (1984), p. 252-254.
- H. BIETENHARD. *Der Tannaitische Midrasch Sifre Deuteronomium*. Berna, Frankfurt del Main, Nancy i Nova York: Peter Lang, 1984. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 12 (1987), p. 223-229.
- R. HAMMER. *Sifre: A Tannaitic Commentary of the Book of Deuteronomy*. Londres: Yale University Press, 1986. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 90 (1989), p. 538-543.
- J. MONTSERRAT TORRENTS. *La sinagoga cristiana*. Barcelona: Muchnik, 1989. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 92 (1991), p. 317-320.
- F. RAURELL. *El Càntic dels Càntics en els segles XII-XIII: Lectura de Clara d'Assís*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya: Associació Bíblica de Catalunya, 1990. Publicat a *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 41 (1991), p. 18-19.
- V. BALAGUER BELTRÁN. *El yo-testigo en el evangelio de San Marcos (perspectiva estructural)*. Pamplona: Universidad de Navarra. Facultat de Teologia, 1991. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 16, 2 (1991), p. 423-425.
- S. D. FRAADE. *From Tradition to Commentary*. Albany; Nova York: State University of New York Press, 1991. Publicat a *Journal for the Study of Judaism*, 23 (1992), p. 108-111.
- D. ROURE. *Jesús y la figura de David en Mc 2,23-26*. Roma: Pontificio Istituto Biblico, 1990. (Analecta Biblica; 124). Publicat a *Estudios Eclesiásticos*, 67 (1992), p. 220-223.
- La Bíblia. Bíblia Catalana. Traducció interconfessional (BCI). Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Claret: Societats Bíbliques Unides, 1993. Publicat a *El Contemporani: Revista d'Història*, 2 (1994), p. 48-50.
- Diccionario enciclopédico de la Biblia*. Barcelona: Herder: Abadia de Maredsous, 1993. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 20 (1995), p. 199-201.
- A.-M. GÉRARD. *Diccionario de la Biblia*. Madrid: Anaya: Mario Muchnik, 1995. Publicat a *Estudios Franciscanos*, 98 (1997), p. 383-385.
- F. RAURELL. *I Cappuccini e lo studio della Bibbia: Istituto Francese di Spiritualità*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1997. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 20, 1 (1995), p. 197-215.
- J. CERVERA. *Esau, el rebutjat de la comunitat: Tradicions jueves en He 12,16-17*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1999. (Col·lectània Sant Pacià; 67). Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 26, 1 (2001), p. 187-193.
- A. BARCALA MUÑOZ. *Biblioteca antijudaica de los escritores eclesiásticos hispanos: Volumen I: Siglos IV-V*. Madrid: Aben Ezra, 2006. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 29, 2 (2004), p. 497-500.

- L. BUSQUETS I GRABULOSA. *Última notícia de Jesús el Natzarè: Holograma del Messies, ahir i avui*. Barcelona: Proa, 2006. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 32, 2 (2007), p. 421-433.
- A. PAGOLA. *Jesús: Aproximación histórica*. Madrid: PPC, 2007. Publicat a *Catalunya Franciscana*, 229 (2008), p. 141-143.
- M. FORCANO. *La lletra apologetica de R. Iedaia ha-Penini: Un episodi de la controvèrsia maimonidiana a Catalunya i Provença*. Tesi doctoral dirigida per Josep Ribera Florit. Universitat de Barcelona, 2000. Publicat a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 29 (2010), p. 1009-1012.
- O. TUÑÍ. *El Evangelio es Jesús*. Estela: Verbo Divino, 2011. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 36, 1 (2011), p. 323-327.
- J. SIDERA; J. FERRER. *La saviesa dels pares d'Israel: El tractat Abot de la Misnà*. Barcelona: Fragmenta, 2010. Publicat a *Tamid*, 7 (2010), p. 228-231.
- U. CECINI; E. VERNET (ed.). *Studies on the Latin Talmud*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2017. Publicat a *Tamid*, 13 (2018), p. 202-205.
- O. NICOLAU BALASCH. *Poesia hebrea antiga, forma i sentit: Lectures del llibre dels Salms*. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica, 2018. Publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 44, 2 (2019) p. 557-567.

5. Tesi doctoral

Los discursos de adiós de Gn 49 a Jn 13-17. Pontifici Institut Bíblic de Roma, 1972.